

((بسم الله الرحمن الرحيم))

نگاهی نو به برخی ابعاد اعجاز قرآن
(با نقدی بر اعجاز علمی قرآن)

نویسنده: اعظم رحیمی

رتبه علمی: کارشناسی ارشد دانشگاه، الهیات، گرایش فقه و مبانی حقوق؛ سطح ۲ حوزه علمیه (رسائل – مکاسب)

محل فعالیت: مدرسه علمیه اسلام شناسی حضرت زهرا سلام... علیها، گروه علوم قرآن و تفسیر

پست الکترونیک: Eslamshenasi89@yahoo.com

تلفن: ۰۹۱۵۳۰۲۶۷۳۹، ۰۵۱۱-۷۱۲۵۱۰۷

چکیده

از نظر قرآن پژوهان، کلام الهی از ابعاد گوناگون، معجزه است. بعضی، اعجاز علمی را مهم‌ترین جنبه‌های اعجاز قرآن معرفی کرده و ابعادی مانند: اعجاز روان‌شناختی، اعجاز علوم طبیعی، اعجاز اقتصادی، اعجاز تشریعی و ... را برای قرآن ذکر نموده و «اعجاز علمی» را به طور متداول چنین تعریف کرده اند: «علمی که هنگام نزول قرآن کریم، برای مردم آن عصر قابل دسترسی نبوده، ولی با پیشرفت علوم کشف شده است، مانند: زوجیت در گیاهان، مراحل خلقت انسان، کرویت زمین، باروری ابرها و ...». باتوجه به تعریف دقیق معجزه؛ یعنی «کار خارق عادت، همراه تحدی برای منصب الهی که قابل آموزش و قابل کشف از طریق علوم بشری تا قیامت نخواهد بود»، تعریف اعجاز علمی، دارای اشکال جدی است؛ زیرا با گسترش دانش بشری و ترقی مراکز علمی، بسیاری از قوانین، توسط انسان کشف و در نتیجه معجزه نبودن قرآن اثبات خواهد شد.

نگارنده طی مقاله حاضر سه مطلب جدید را مطرح کرده است: اول؛ تفکیک میان دو اصطلاح «تفسیر علمی قرآن» و «اعجاز علمی قرآن»، دوم؛ نقد بر تعریف متداول اعجاز علمی، سوم؛ دستیابی به تعریف جدید از اعجاز علمی؛ یعنی «اعجاز علمی به معنای بیان برخی قوانین با حفظ ویژگی‌های معجزه - غیر قابل تعلیم و تعلم بودن، در دسترس عموم نبودن و ... - است که حتی با پیشرفت علوم بشری دست یافتنی نخواهد شد و بشر در فهم آن قوانین، همواره محتاج بیان الهی است».

شایان ذکر است؛ مهم‌ترین دلیل برتری تعریف پیشنهادی اعجاز، کلام الهی است که می‌فرماید: «كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا ... يُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ» بقره/۱۵۱، «(پیامبر) همواره آیات و نشانه‌های توحید را بر شما می‌خواند... و آنچه را توان آموختن آن را نداشتید، به شما می‌آموزد». برخی مفسران گفته‌اند: در آیه تعبیر «ما لم تكونوا تعلمون» وجود دارد؛ یعنی پیامبر (ص) چیزی را به بشر می‌آموزد که دریافت آن طی قرون و اعصار از توان انسان معمولی خارج است و جامعه‌ی بشری نه تنها آن را نمی‌داند، بلکه هرگز نمی‌تواند با ابزار دانش‌های عادی خود اعم از ادبی، فلسفی و عرفانی و ... آن را فراگیرد.

در نوشتار حاضر براساس همین معنای پیشنهادی، به برخی ابعاد اعجاز علمی قرآن اشاره می‌شود که تنها از طریق وحی - نه دانش‌های متداول - قابل دریافت است:

۱- اعجاز انسان‌شناختی: به دوش گرفتن بار امانت الهی توسط انسان و ناتوانی سایر موجودات از حمل آن احزاب/۷۲؛ اخذ میثاق اعراف/۱۷۲، حائل بودن خداوند بین انسان و نفس او انفال/۲۴، مطیع بودن فرشته‌ها برای انسان بقره/۳۰ و ... از این قبیل هستند.

۲- اعجاز در علوم طبیعی: تسبیح تمام موجودات، تسبیح سایه‌ها در صبح و شام و تسبیح رعد، رعد/۱۵، از مواردی است که جز از طریق وحی، قابل دست یافتن برای انسان نخواهد بود.

۳- اعجاز اقتصادی: ارتباط بین فراموشی یاد خدا و فشار مالی و اقتصادی طه/۱۲۴؛ ده‌برابر شدن پاداش نیکی (قرض‌الحسنه) انعام/۱۶۰ از این موارد است.

مقاله حاضر در چند بخش سامان یافته است:

۱- مفهوم‌شناسی واژه‌های: اعجاز، تفسیر علمی، اعجاز علمی؛

۲- دلایل برتری تعریف پیشنهادی اعجاز علمی؛

۳- تفکیک میان «تفسیر علمی قرآن» و «اعجاز علمی»؛

۴- تاریخچه‌ی اعجاز علمی قرآن؛

۵- ابعاد اعجاز علمی قرآن؛

۶- نتیجه‌گیری و پیشنهاد.

کلید واژه‌ها: معجزه، تفسیر علمی، اعجاز علمی، اعجاز انسان شناختی، اعجاز اقتصادی، اعجاز در علوم طبیعی، اعجاز تشریعی.

مقدمه

نسل کنونی درباره‌ی قرآن سؤالات فراوانی دارد، از جمله: قرآن در هزار و چهارصد سال پیش برای عرب جاهلی معجزه بود، آیا اکنون هم می‌تواند معجزه باشد؟ آیا قرآن با پیشرفت دانش بشری و کشف قوانین علوم تجربی و طبیعی، همچنان به صورت معجزه‌ی جاویدان باقی خواهد ماند؟! در هر عصری، تعدادی از قوانین و علوم موجود در آیات که هنگام نزول قرآن، درک آنها برای بشر ممکن نبود با پیشرفت علوم قابل دسترسی و کشف گردیده است در این صورت مهم‌ترین پرسش آنست که آیا با پیشرفت علوم، به اعجاز علمی قرآن خدشه وارد نخواهد شد؟ هدف نوشتار حاضر، پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها و اثبات این مطلب است که اعجاز علمی قرآن یعنی؛ در قرآن کریم قوانین و علمی وجود دارد که هرگز دست بشر به آن‌ها نخواهد رسید و قرآن تا ابد مثل‌ناپذیر خواهند ماند.

مفهوم شناسی:

قرآن: برای این کلمه، معانی متعددی ذکر شده ولی بهتر است گفته شود که مشتق از «قرأ» بوده و به معنای «قرائت شده» می‌باشد.^۱

اعجاز(در لغت): مصدر باب افعال از ریشه‌ی «ع ج ز» به معنای ضعف و ناتوانی از انجام کار و ضد قدرت است.^۲ معجزه: اسم فاعل باب افعال از ریشه عجز، به معنای بسیار عاجز کننده است که مفهوم مبالغه، از «ع» در آخر این واژه بدست می‌آید.

- اعجاز (در اصطلاح): دانش‌پژوهان مسلمان این واژه را دست‌کم در دو معنا به کار برده‌اند.

معنای اول؛ در اصطلاح علم کلام، معجزه، کاری خارق عادت، همراه با تحدی و برای اثبات نبوت یا امامت (اثبات منصب الهی)، به اذن خدا، غیر قابل تعلیم و تعلم، شکست‌ناپذیر، غیرقابل تقلید و... است و تا قیامت قابل دسترسی برای بشر نمی‌باشد^۳، مانند شق- القمر، قرآن مجید، ید بیضاء و

معنای دوم؛ امر خارق العاده‌ای است تقریباً با تمام ویژگی‌های معنای اول معجزه، ولی همراه با تحدی و ادعای منصب الهی نمی‌باشد. معجزه به این معنا از جانب خدا و پیامبران به اذن الهی صادر می‌شود، مانند: خلقت حضرت آدم بدون پدر و مادر، نزول مائده برای حضرت عیسی (ع)، شکافته شدن دریا توسط حضرت موسی (ع) و... که همراه تحدی و برای اثبات نبوت نیست و هرگز قابل دسترسی برای انسان‌ها نخواهد بود. این تعریف بیشتر در علم تفسیر و علوم قرآن مورد استفاده است.

مفهوم اعجاز علمی قرآن: دست‌کم سه تعریف هم برای اعجاز علمی قرآن وجود دارد که به نظر نگارنده تعریف اول و دوم، گرفتار خلط و اشتباه است.

تعریف متداول اعجاز علمی؛ علوم و قوانین علمی است که هنگام نزول قرآن کریم، قابل دسترسی برای بشر نبوده، ولی با گذشت زمان و پیشرفت علوم، برخی از آن‌ها برای مردم کشف شده است، مانند: قانون زوجیت در گیاهان، مراحل مختلف خلقت انسان، چگونگی آمدن باران و تشکیل ابر و

^۱ - حسینی زبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس ماده «قرأ»

^۲ - راغب اصفهانی، حسین، مفردات الفاظ قرآن، ذیل ماده‌ی «عجز».

^۳ - رک: خویی، ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، ص ۳۳/ مصباح، محمدتقی، آموزش عقاید، ص ۲۶۸، ۲۶۲/ رک: طباطبایی، محمدحسین، اعجاز قرآن، ص ۱۱۶/ جوادی آملی، عبدالله، قرآن در قرآن، ص ۸۹/ مصباح، محمد تقی، راه و راهنما شناسی، ج ۴ و ۵، ص ۵۹-۶۶/ مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، ج ۷، ص ۲۷۷-۲۸۲

مقالات و کتاب‌هایی که امروزه به عنوان «اعجاز علمی» قرآن نوشته می‌شود، در واقع بیشتر به همین معنای متداول از اعجاز علمی توجه کرده‌اند، حال آنکه مواردی مانند: بیان مراحل خلقت انسان، زوجیت در گیاهان و... که در قرآن شریف بیان شده را به چند دلیل، معجزه‌ی به معنای اول و دوم نمی‌توان دانست، زیرا با پیشرفت علوم و دانش، برای بشر قابل دسترسی شده است و در واقع «معجزه» نیست.

ممکن است گفته شود اعجاز علمی قرآن، نفسِ خبر دادن (إخبار) از قوانین و علمی است که هنگام نزول قرآن قابل دستیابی برای بشر نبوده، اما در زمان‌های بعدی با ترقی علوم کشف شده است. به این تعریف نیز می‌توان خدشه وارد کرد، زیرا در گذشته افرادی بوده‌اند که با استفاده از هوش و استعداد خود پیش‌گویی و پیش‌بینی داشتند و بعدها با پیشرفت علوم، بشر به آنها دست یافته است به طور مثال ابن سینا، نوستر آداموس، ژول ورن، لئونارد داوینچی و... پیش‌گویی‌هایی کرده‌اند که آیندگان شاهد وقوع آنها بوده‌اند؛

تعریف آیت الله جوادی آملی؛ ایشان اعجاز را دو گونه دانستند: اعجاز علمی مانند قرآن و اعجاز عملی مانند عصای حضرت موسی (ع)، ید بیضاء و ...^۱

به نظر می‌رسد برای معجزه، افزون بر سه معنای پیش‌گفته می‌تون معنای چهارمی پیشنهاد کرد: تعریف پیشنهادی اعجاز علمی؛ «بیان قوانین، علوم، اخبار و... است با حفظ ویژگی‌های اعجاز، یعنی غیرقابل تعلیم و تعلم بودن، قابل دسترسی بشر نبودن، شکست‌ناپذیری و... به گونه‌ای که بشر حتی با پیشرفت علوم تا ابد به آن قوانین دست نخواهد یافت و در فهم آنها نیز محتاج بیان الهی است».

تأیید تعریف پیشنهادی بر اساس آیات قرآن:

آیا در قرآن کریم آیه‌هایی هست که تعریف پیشنهادی را تأیید کند؟ برای پاسخ، به نمونه‌های زیر می‌توان اشاره کرد: «کَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ ... وَ يُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ» بقره/۱۵۱، همان گونه که میان شما فرستاده‌ای از خودتان روانه کردیم که ... به شما چیزی را یاد می‌دهد که خودتان نمی‌توانستید آن را یاد بگیرید. «فَادْكُرُوا اللَّهَ كَمَا عَلَّمَكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ» بقره/۲۳۹، خدا را یاد کنید که آنچه را نمی‌توانستید یاد بگیرید به شما آموخت.

تعبیر «يُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ» از حقایقی خبر می‌دهد که اندیشه انسان، با پیشرفت در علم و صنعت از دسترسی به آنها ناتوان است و تنها از طریق دست‌آوردهای وحی، می‌توان به آنها آگاه شد. آیات ۱۱۳ نساء، ۵۲ شوری، ۶۲ اعراف و ... نشان می‌دهد پیامبر اسلام (ص) از طریق وحی معارفی را دریافت کرده است که عقول غیر پیامبران از دستیابی به آنها عاجز است. به طور مثال عقل، از کجا می‌فهمد که قیامت، پنجاه ایستگاه دارد و صورت واقعی غیبت، خوردن گوشت برادر مرده است؟ حجرات/۱۲

تفکیک میان دو اصطلاح: با توجه به اینکه اکثر قرآن‌پژوهان میان دو اصطلاح «تفسیر علمی قرآن» و «اعجاز علمی قرآن»

تفکیک قائل نشده‌اند، باید به تعریف دقیق تفسیر علمی توجه کرد. تفسیر علمی؛ یعنی تبیین نصّ آیاتی که مشتمل بر قوانین و علوم طبیعی است با کمک قوانین قطعی علمی در حالی که این تبیین مطابق با اصول و قوانین صحیح تفسیر باشد.^۲ و تعریف پیشنهادی اعجاز علمی قرآن گذشت.

۱- جوادی آملی، عبد الله، فلسفه الهی از منظر امام رضا (ع)، ص ۱۷۵.

۲- تاجیک، نیره، شکوفه، چگینی، اعظم، رحیمی، وحیده، هاشمی، تقسیمات تفسیری با تاکید بر مذهب، روش، گرایش، مکتب و شیوه های تفسیر، انتشارات الشمس، ص ۲۵۸.

بیشتر مفسران و قرآن کلوان که به بررسی آیات قرآن، تحت عنوان «اعجاز علمی» پرداخته اند، از توجه به ویژگی مهم معجزه- یعنی، از طریق علوم بشری تا ابد دست یافتنی نبودن- غفلت ورزیده‌اند و در واقع منظور ایشان از اعجاز علمی همان «تفسیر علمی قرآن» است، رابطه تفسیر علمی با اعجاز علمی به معنای متداول- در نسب اربعه، تساوی است.

برخی از بزرگان از جمله آیت الله جوادی آملی، موارد گفته شده تحت عنوان «اعجاز علمی قرآن» را اعجاز علمی ندانسته، بلکه تحت عنوان «اخبار غیبی» بیان نموده و تصریح کرده‌اند علوم که در قرآن آمده و با پیشرفت دانش برای آیندگان کشف می‌گردد؛ در حقیقت حتی در زمان نزول هم معجزه نبوده، بلکه اخبار غیبی است که بر مردم زمان نزول، بخاطر عدم پیشرفت علوم، مکشوف و قابل فهم نبوده است.

دلایل برتری تعریف پیشنهادی: تعریف پیشنهادی به چند دلیل بر سایر معانی، برتری دارد:

۱. معنای متداول اعجاز، در نهایت منجر به نفی اعجاز قرآن خواهد شد؛ زیرا با پیشرفت علوم بسیاری از قوانین علمی موجود در قرآن کشف خواهد شد و این معنا به ذهن میرسد که در آینده نیز با کشف سایر قوانین، چیزی برای «اعجاز علمی» قرآن (به معنای متداول) نخواهد ماند؛ بنابراین ضرورت دارد در کتاب‌ها و مقالاتی که تحت عنوان «اعجاز علمی قرآن» نگاشته شده است، تجدید نظر جدی به عمل آید، تا از زیر سؤال بردن اعجاز جاودانه‌ی قرآن، به طور جدی جلوگیری شود.

۲. از دقت در معنای پیشنهادی (قوانینی است که با پیشرفت علوم قابل دسترسی برای بشر نیست) می‌توان جهانی بودن تحدی قرآن را نیز اثبات کرد ولی از راه معنای متداول معجزه (اموری که هنگام نزول قرآن قابل دسترسی نبوده اما با پیشرفت علوم برخی از آنها برای بشر کشف شده است) جهانی بودن تحدی قرآن زیر سؤال می‌رود و این گونه تعبیر: اعجاز جاودانگی قرآن و معارف آن را تأیید نمی‌کند. در حالی که تعبیر قرآن به «ما لم تکنوا تعلمون» به معنای «آنچه نمی‌دانستید» نیست، بلکه به معنای «شما آن نبودید که از راه‌های عادی آن‌ها را بدانید» است؛ چنانکه خداوند به پیامبر اکرم (ص)، با همه‌ی استعداد ویژه‌ای که داشت، می‌فرماید: «و انزل الله علیک الکتاب و الحکمة و علمک ما لم تکن تعلم و کان فضل الله علیک عظیماً» نساء/۱۱۳، یعنی، «خداوند به تو معارفی آموخت که از راه‌های متعارف توان فراگیری آن را نداشتی و از این رو این ویژگی قرآن کریم اختصاص به دوران انحطاط علم ندارد، بلکه همواره و تا ابد، قرآن معلم علمی است که بشر را به آن راهی نیست.^۱ تذکر: با دقت در دلایل برتری تعریف پیشنهادی، می‌توان ضرورت‌های این مقاله را دریافت کرد.

تاریخچه: ریشه‌های ظریف از تفسیر علمی آیات قرآن را از همان آغاز وحی می‌توان یافت. چنان که علی (ع) در مطالب تفسیری خود، برخی نکات علمی را طرح فرموده است.

«اعجاز علمی» از موضوعات نوپدید در حوزه «اعجاز قرآن» و یکی از زیر مجموعه‌های «علوم قرآن» است. هر چند در مورد اعجاز قرآن، کتاب‌های زیادی در طول چهارده قرن گذشته نوشته شده است^۲؛ اما بحث اعجاز علمی قرآن عمری کوتاه دارد؛ یعنی از حدود یک قرن پیش محمد بن احمد اسکندرانی (۱۳۰۶ق) در تفسیر «کشف الاسرار النورانیة القرآنیة فیما یتعلق بالاجرام السماویة و الارضیة و الحیوانات و النباتات و الجواهر المعدنیة» از آن سخن گفت. این اقدام از سوی رشید رضا در المنار (ج ۱، ص ۲۱۰-۲۱۳) و طنطاوی در جواهر القرآن که رویکردی بی سابقه به کشفیات علوم تجربی در زمینه‌های مختلف و تطبیق آن‌ها بر قرآن کریم داشتند، ادامه یافت و در دهه‌های اخیر، نظریه «نظم ریاضی قرآن و اعجاز عددی» نیز، از سوی رشاد خلیفه به عنوان یکی از زیر شاخه‌های اعجاز علمی به دایره وجوه اعجاز قرآن افزوده شد.

- موسوعة الاعجاز العلمی فی القرآن الکریم و السنۃ المطهره، یوسف الحاج احمد.

۱- همان، ص ۴۹، ۵۰.

۲- ر.ک. رضایی کرمانی، محمد علی، کتاب شناسی اعجاز قرآن.

- موسوعة الذهبیه فی اعجاز القرآن الکریم و السنۃ النبویه، دکتر احمد مصطفی متولی.

- من الاعجاز العلمی فی القرآن الکریم، دکتر حسن ابوالعینین.

توجه اساسی و متمرکز به موضوع «اعجاز علمی قرآن کریم از منظر علوم تجربی» در ربع اخیر قرن بیستم آغاز شد، به طوری که مؤسسات و نهادهای ویژه یی در جهان اسلام، این مبحث را سرفصل اهتمام و عنایت خویش قرار داده و آثار متعددی تألیف و منتشر شد.^۱

برخی ابعاد اعجاز علمی قرآن: قوانین، علوم، اخبار و ... که در برخی آیات قرآن کریم آمده در چند دسته قابل تقسیم است:
اول: آیاتی که حصر را می‌رساند، یعنی خداوند متعال تصریح فرموده که علم آن‌ها نزد اوست و برای بشر هرگز دست‌یابی به آنها مقدور نخواهد بود، مگر به اذن الهی. البته برخی افراد خاص از طریق علم الهی بآن علوم دست یافته‌اند این موارد در قرآن کریم فراوان است، مانند:

۱- «وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ» انعام/۵۹.

۲- «يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ ... قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَا إِلَّا هُوَ ...» اعراف/۱۸۷.

۳- «أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ ... لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ ...» ابراهیم/۹. به طور کلی می‌توان گفت تمام آیاتی که عبارت «لا يعلمها الا هو» یا «لا يعلمها الا الله» دارد، از این قسم است. در واقع، اعجاز علمی قرآن شامل این دسته از آیات است.
دوم: در این دسته آیات با اینکه خداوند می‌فرماید نمی‌دانید ولی به ذهن چنین می‌آید که ممکن است در آینده بشر بآنها دست یابد مانند:

۱- «وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ ... يَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ» نحل/۸.

۲- «عَلَى أَنْ تُبَدِّلَ أَمْثَالَكُمْ وَ نُنشِئَكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ» واقعه/۶۱. معارف این دسته از آیات، جزء تفسیر علمی قرآن قرار می‌گیرند.

سوم: آیاتی که خداوند متعال در آنها تصریح فرموده «شما نمی‌دانید: و انتم لا تعلمون»، این دسته آیات برخلاف آیات دسته دوم، بنظر نمی‌رسد که بشر در آینده، بتواند از طریق علوم متداول بآنها دست یابد و عقل نیز این را می‌فهمد. مانند:

۱- «وَ إِذَا طَلَقْتُمْ النِّسَاءَ ... ذَلِكَمُ أَزْكَى لَكُمْ وَ أَطْهَرُ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» بقره/۲۳۲.

۲- «قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ فِي النَّارِ ... قَالَ لِكُلِّ ضِعْفٌ وَ لَكِنْ لَا تَعْلَمُونَ» اعراف/۳۸. این گروه از آیات نیز اعجاز علمی قرآن را می‌رسانند.

چهارم: گروهی از آیات که بشر با پیشرفت علوم به معارف و قوانین آنها دست یافته است، مانند کرویت زمین، برخورد ابرها و رعد و برق، تشکیل ابرها و ... که در واقع تبیین آنها، تفسیر علمی قرآن است.

با توجه به اینکه اعجاز علمی قرآن، تنها شامل آیات دسته اول و سوم است تبلور اعجاز کلام الهی را در جلوه های روان شناختی، علوم طبیعی و تجربی، اقتصاد و تشریع می‌توان ملاحظه نمود، و مسلم است که با رشد فکری مردم، ابعاد دیگری از اعجاز

۱- ر.ک: رضایی، محمدعلی، منطق تفسیر قرآن، ج ۲، ص ۱۸۹ - ۱۹۲ / ذهبی، محمدحسین، التفسیر و المفسرون، ج ۲، ص ۳۳۹ / نفیسی، شادی، مقاله «تفسیر علمی»، دانش نامه جهان اسلام، زیر نظر: غلامعلی حداد عادل، ج ۷، ص ۶۵۶ - ۶۶۰ / پاکتچی، احمد، مقاله «تفسیر»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر: کاظم موسوی بجنوردی، ج ۱۵، ص ۷۳۸ / علوی مهر، حسین، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، ص ۳۰۸، ۳۰۹ / رفیعی محمدی، ناصر، تفسیر علمی قرآن، ج ۱، ص ۱۴۹ - ۱۵۲ / رضایی، محمدعلی، مقاله: «تفسیر علمی قرآن از دیدگاه مفسران شیعه»، فصلنامه علمی - پژوهشی شیعه شناسی، ش ۲۶، ص ۱۴۸ - ۱۵۰ / مطوری، ع لی، مقاله پژوهشی در تفسیر علمی قرآن، نشریه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی، ش ۳۹ - ۴۰، ص ۱۰۷، ۱۰۸ / رفیعی محمدی، ناصر، سیر تدوین تطوّر تفسیر علمی قرآن، ص ۹۷ - ۱۰۰ / حسینی، موسی، مقاله: «گرایش علمی در تفاسیر معاصر»، پژوهش‌های قرآنی، ش ۷ - ۸، ص ۹۸ - ۱۰۲ / اسعدی، محمدو همکاران، آسیب‌های جریان تفسیری، ص ۴۳۲ - ۴۳۵.

قرآن نیز جلوه خواهد کرد که بدون علوم و حیانی هرگز برای بشر قابل دسترس نخواهد بود. در این مقاله به جهت اختصار به برخی ابعاد اعجاز پرداخته و چند آیه به عنوان نمونه ای از ده ها یا صدها آیات قرآنی در این زمینه، اشاره می شود:

اعجاز روانشناختی: علوم و قوانینی در زمینه بهداشت روان (در ابعاد اعتقادی، اخلاقی و عملی) در قرآن شریف آمده و راه کارهایی را فرا روی بشر گشوده تا بهداشت روان او در این موارد تأمین شود. این علوم قبل از قرآن به این صورت مطرح نبوده است. و آیات روان شناختی قرآن، همانند نداشته و ندارد و قابل تحدی است. به ذکر نمونه هایی از آیات قرآن شریف در این زمینه بسنده می شود: «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ ... وَ حَمَلَهَا الْإِنْسَانُ ...» احزاب/۷۲.

سپردن امانت به انسان و پذیرش آن از ناحیه وی از جمله حقایقی است که اگر خدای متعال در این آیه نفرموده بود هرگز انسان از آن اطلاع پیدا نمی کرد، چه رسد قابل دستیابی با پیشرفت علوم بشری برای وی باشد. «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ...» اعراف/۱۷۲. گرفتن پیمان خدانشناسی از ذریه آدم در این آیه، مطیع شدن ملائکه و سجده ایشان بر انسان در آیه ۳۰ سوره بقره قانون هایی نیست که بشر در معرفت به خود بتواند به راحتی بآنها دست یابد. آیات فراوانی در قرآن هست که هدایت همه موجودات از جمله بشر را در انحصار خداوند می داند. «قُلْ إِن هَدَى اللَّهُ هُوَ الْهُدَى» بقره/۱۲۰.

اعجاز قرآن در علوم طبیعی: «عَلَى أَنْ تَبْدِلَ أَمْثَالَكُمْ وَ نُنْشِئَكُمْ فِيمَا لَا تَعْلَمُونَ» واقعه/۶۱، خدای متعال بعد از آنکه در آیه قبلی (واقعه/۶۰) اشاره کرده ما مرگ را میان شما مقدر کردیم، در این آیه می فرماید: تا گروهی را به جای گروه دیگری بیاوریم و شما را بعد از عالم طبیعت در جهانی که نمی دانید آفرینش تازه ای بخشیم.

«تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَ الْأَرْضُ وَ مَنْ فِيهِنَّ وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَ لَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ ...» اسراء/۴۴. تسبیح گویی تمام موجودات از جمله حقایقی است که با علوم متعارف قابل کشف نیست. «وَ لِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعًا وَ كَرْهًا وَ ظِلَالُهُمْ بِالْأَغْدُوِّ وَ الْأَصَالِ»، رعد/۱۵. قرآن کریم اعمالی از قبیل: قنوت (بقره/۱۱۶)، سجده، تسبیح، حمد، سؤال و... را به همه موجودات نسبت می دهد.

این ها حقایقی است که عالی تر از اوهام، ثابت و استوار در نظر عقل سلیم و از افق محسوسات و حواس دور است. آیات دیگر از جمله بقره/۳۰ (داستان خلقت حضرت آدم(ع)). رعد/۱۳، نور/۴۱، جمعه/۱، تغابن/۱، حشر/۲۴ و... از میان صدها آیه قرآن کریم به علوم طبیعی اشاره دارد که بشر را در رسیدن بآنها راهی نیست. نکته قابل توجه: به طور کلی آیاتی که مراحل قیامت، بهشت و جهنم و ... را توصیف می کند، از این دست آیات شمرده می شود، زیرا قیامت یکی از مراحل سیر طبیعی این عالم است، در نتیجه آیات قیامت را می توان از موارد اعجاز قرآن در علوم طبیعی دانست.

اعجاز اقتصادی در قرآن: تعریف آموزه ها یا نظام هایی از معارف اقتصادی قرآن که بشر هیچ گاه نتوانسته بدون بهره گیری از قرآن، به آن ها دست یابد و قابلیت تحدی نیز داشته باشد. مثال هایی از اعجاز اقتصادی قرآن آورده می شود:

«مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَ مَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلُهَا...» انعام/۱۶۰، ده برابر شدن حسنه و پاداش قرض الحسنه، از معارف و حیانی است. «يَوْمَ يُخْمَى عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ وَ ظُهُورُهُمْ هَذَا مَا كُنْتُمْ لَأَنْفُسِكُمْ فَذَوْقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْتَبُونَ» توبه/۳۵، عذاب شدن با اموال اندوخته شده از راه حرام، از حقایق غیبی است. «وَ لَا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَ أَوْلَادُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الدُّنْيَا وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ كَافِرُونَ» توبه/۸۵، عذاب شدن در دنیا به وسیله اموال از علوم و حیانی است. «وَ مَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَ نَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى» طه/۱۲۴. آیت الله جوادی آملی در توضیح این آیه گفته اند: آنها که از یاد خدا اعراض کردند، یعنی هدایت الهی را نپذیرفته، گرفتار زندگی تنگ می شوند، مراد از «مَعِيشَةً ضَنْكًا» تنها فشار مالی نیست، بلکه کسی که از یاد حق اعراض کند در تنگناست؛ گرچه متمکن و سرمایه دار باشد.

باید توجه داشت که قسمت اول آیه به عنوان شاهد برای اعجاز اقتصادی و قسم دوم آیه «نحشرهم يوم القيامة أعمى» طه/۱۲۴. مربوط به انسان شناسی و بعد روان شناختی اعجاز قرآن است. «إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أُمُالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَ سَيَصْلُونَ سَعِيرًا» نساء/۱۰. کسانی که اموال یتیمان را به ظلم و ستم می خورند، (در حقیقت) تنها آتش می خورند و بزودی در شعله های آتش (دوزخ) می سوزند. علامه ذیل آیه می گویند: این آیه از آیاتی است که بر تجسم اعمال دلالت دارد و آیاتی که صورت برزخی اعمال را بیان می کند و تشبیه نیست.^۱

اعجاز تشریعی قرآن: اعجاز تشریعی قرآن به معنای اثبات ناتوانی مردم از آوردن قوانین مشابه قانون های قرآن است، فقدان تناقض میان قوانین قرآن؛ سازگاری قواعد قرآن با عقل، فطرت و علم؛ جامعیت قانون های قرآن، عرضه و نهادینه شدن قرآن در مدت ۲۳ سال، عرضه تشریعات قرآن از زبان شخصی درس ناخوانده و... می تواند از اعجاز قواعد حقوقی و فقهی قرآن حکایت کند. قانون قصاص، قوانین قرآن در مورد مال یتیم، روابط بین المللی، قانون طلاق، ازدواج و ...، عالی ترین و مترقی ترین قوانین وضع شده برای بشریت است که دستیابی بآنها برای بشر از طریق علوم متداول بشری، ممکن نخواهد بود. چند آیه را به عنوان نمونه از میان آیات فراوان، در این زمینه بیان می کنیم:

«فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ بِآيَاتِهِ مُؤْمِنِينَ» انعام/۱۱۸، «وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ إِنَّهُ لَفِسْقٌ...إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ» انعام/۱۲۱، «حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَ الدَّمُ ... فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» مائده/۳، «لَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا...» حجرات/۱۲. این آیه شریفه صورت برزخی حرمت غیبت کردن را می رساند که هیچوقت عقل و علم بشر از طریق عادی (علوم تجربی و طبیعی) بآن نمی رسد، مگر کسی که سراغ مکاشفات برود و از آن طریق به مراحل دست یابد که آن سخن دیگری است.

دقت در آیات گفته شده نشان می دهد که اگر خدای متعال موارد حرمت را در آیه ۳ مائده نفرموده بود، چگونه عقل می توانست آن را دریابد؟ چگونه می فهمد حیوانی که هنگام ذبح، نام خدا بر آن برده نشده، خوردنش حرام است؟ یا مواردی که در آیه ۱۲۱ انعام بیان شده به جز از طریق وحی، هرگز بشر از آنها اطلاع نمی یافت چه رسد که به حکم آن ها با پیشرفت علوم متداول بشری دست یابد.

نتیجه گیری:

مطالعه و نگارش درباره موضوع نوشتار حاضر، نتایج سودمند و علمی زیادی به بار خواهد آورد، از جمله؛ بر اصطلاح «اعجاز علمی قرآن» که کتاب ها و مقالات بسیار درباره آن نوشته شده، -به دلیل توجه نکردن به معنای دقیق معجزه- خدشه جدی وارد است و در واقع، «اعجاز علمی» متداول، همان «تفسیر علمی» است. تعریف پیشنهادی برای «اعجاز علمی» مستند به آیات قرآن است و نمونه های فراوانی در قرآن -برای تعریف پیشنهادی اعجاز علمی- وجود دارد یعنی معارف و اخباری که دستیابی بآنها برای بشر با علوم متداول هرگز ممکن نخواهد بود و می توان گفت؛ تعداد آیات بیان کننده اعجاز علمی، بیشتر از آیاتی است که علوم طبیعی را بیان کرده است.

برخی قرآن پژوهان و مفسران بزرگ از جمله علامه طباطبایی، آیت الله مصباح یزدی و آیت الله جوادی آملی، بحث «اعجاز علمی» به معنای متداول را، در آثار خود مطرح نکرده اند، بلکه آیت الله جوادی آملی، این موارد را تحت عنوان اخبار غیبی آورده اند. سؤال این است که آیا هر خبر غیبی می تواند معجزه باشد، به طور مسلم پاسخ منفی است. از طرف دیگر دانشمندان قرآن پژوه و مفسران زیادی، تعریف اعجاز علمی متداول قرآن را پذیرفته و آیاتی را که بشر به علوم آنها از راه ترقی دانش دست یافته است، معجزه می دانند حال آنکه با این کار، به واقع در تعریف معجزه دست برده و ویژگی مهم «غیر قابل دسترس بودن تا ابد» را از تعریف اعجاز علمی حذف کرده اند.

۱- طباطبایی، محمد حسین، المیزان، ترجمه محمد باقر، موسوی همدانی، ج ۴، ص ۳۲۱.

در حالی که می توان با حفظ ویژگی مثل ناپذیری معجزه در تعریف «اعجاز علمی قرآن»، با نگاه و رویکردی نو و اعجاز گونه به سخن قرآن گوش داد. توضیح آنکه بسیاری از علمای بزرگ از جمله خواجه نصیر الدین طوسی، سیوطی، ابن خلدون، جرجانی، ایجی، علامه طباطبائی، آیت الله خوئی، آیت الله مصباح یزدی، یعقوب جعفری، محمد حسن هیتو، مروان وحید شعبان و... در تعریف معجزه این قید را آورده اند که معجزه باید «قابل معارضه نباشد»؛ یعنی مثل ناپذیر باشد، تا آنجا که علی بن محمد جرجانی گفته است: «أَنْ يَتَعَدَّرَ مُعَارِضَتَهُ فَإِنَّ ذَلِكَ حَقِيقَةُ الْإِعْجَازِ» یعنی اینکه دیگران نتوانند مثلش را بیاورند، این حقیقتِ اعجاز است.^۱ گرچه آنان قید «ابد» را در تعریف معجزه نیاورده اند، ولی -تا آنجا که ما منابع و متون را دیده ایم- هیچ کس این را نگفته است که اگر کسی در زمان آینده مثلش را آورد باز هم معجزه است؛ حتی یکی از مفسران بزرگ معاصر -آیت الله جوادی آملی- تصریح کرده اند که اگر در آینده مثلش آورده شد معلوم می شود که از اول معجزه نبوده است.

پیشنهادهات:

- ۱- تجدید نظر جدی در تعریف اصطلاحی «اعجاز علمی قرآن».
- ۲- توجه نمودن به ویژگی «غیر قابل دسترس بودن تا ابد» در اصطلاح اعجاز علمی قرآن.
- ۳- نوشتن کتاب ها و مقالات در باره اعجاز علمی قرآن با رویکردی نو براساس تعریف پیشنهادی.
- ۴- نگاه نو به آیات قرآن براساس تعریف پیشنهادی، زمینه دستیابی به اسرار و علوم قطعی و شگفت انگیز آیات را فراهم کرده و نوشتن تفاسیر، کتاب ها و مقالات جدید با نگرش تازه را ضروری می کند.

فهرست منابع

- قرآن، ترجمه آیت الله مکارم شیرازی.
- نهج البلاغه.
- ۱. اسعدی، محمد، و همکاران، آسیب های جریان تفسیری.
- ۲. ایجی، عبد الرحمن بن احمد، المواقف.
- ۳. ابن خلدون، مقدمه، ص ۹۰.
- ۴. پاکتچی، احمد، مقاله «تفسیر»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر: کاظم موسوی بجنوردی، ج ۱۵.
- ۵. تاجیک، نیره، شکوفه، چگینی، اعظم، رحیمی، وحیده، هاشمی، تقسیمات تفسیری با تاکید بر مذهب، روش، گرایش، مکتب و شیوه های تفسیر، انتشارات الشمس، ص ۲۵۸.
- ۶. جعفری، یعقوب، تفسیر کوثر، ج ۳ و ۵.
- ۷. جوادی آملی، عبد الله، وحی و نبوت در قرآن.
- ۸. _____، تسنیم، ج ۱ و ۲ و ۳، چاپ اول، قم، اسراء، ۱۳۷۸.
- ۹. _____، دین شناسی.
- ۱۰. _____، فلسفه الهی از منظر امام رضا (ع).
- ۱۱. _____، قرآن در قرآن.

۱- خواجه نصیر الدین طوسی، کشف المراد، ص ۴۹۴/ سیوطی، الإیتقان فی علوم القرآن، ج ۳، ص ۳/ ابن خلدون، مقدمه، ص ۹۰/ جرجانی، علی بن محمد، شرح موافق، ج ۸، ص ۲۲۳/ ایجی، عبد الرحمن بن احمد، المواقف/ طباطبائی، محمد حسین، المیزان، ج ۱، ص ۷۲/ خویی، ابوالقاسم، البیان، ص ۱۰۳/ مصباح یزدی، محمد تقی، آموزش عقاید، ص ۲۶۳/ جعفری، یعقوب، تفسیر کوثر، ج ۳، ص ۲۹۵/ هیتو، محمد حسن، المعجزه القرآنیة الإعجاز العلمی و الغیبی، ص ۱۶/ شعبان، مروان وحید، الإعجاز القرآنی، ص ۹۰.

۱۲. _____، ولایت در قرآن.
۱۳. جرجانی، علی بن محمد، شرح مواقف، ج ۸، ص ۲۲۳.
۱۴. جعفری، یعقوب، تفسیر کوثر، ج ۳، ص ۲۹۵.
۱۵. جی بولاتا، عیسی، مقاله‌ی تفاسیر بلاغی و اعجاز قرآن، مترجم: حسین فروزانفر، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، ش ۵، ش ۱۷-۱۸.
۱۶. علوی مهر، حسین روش‌ها و گرایش‌های تفسیری.
۱۷. حسینی زبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس مادهی «قرأ».
۱۸. حسینی کوهساری، مفید، مقاله اعجاز اقتصادی در قرآن، دو فصلنامه تخصصی قرآن و علم، ش ۸، سال پنجم/ بهار و تابستان ۱۳۹۰.ش.
۱۹. حسینی، موسی، مقاله: «گرایش علمی در تفاسیر معاصر»، پژوهش‌های قرآنی، ش ۷ - ۸.
۲۰. خواجه نصیر الدین طوسی، کشف المراد، ص ۴۹۴.
۲۱. خویی، ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن.
۲۲. ذهبی، محمدحسین، التفسیر و المفسرون، ج ۲.
۲۳. راغب اصفهانی، حسین، مفردات الفاظ قرآن، ذیل مادهی «عجز».
۲۴. رضایی اصفهانی، محمد علی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، ج ۱.
۲۵. رضایی کرمانی، محمد علی، کتاب شناسی اعجاز قرآن.
۲۶. رضایی، محمدعلی، مقاله: «تفسیر علمی قرآن از دیدگاه مفسران شیعه»، فصلنامه علمی - پژوهشی در شیعه شناسی، ش ۲۶.
۲۷. _____، منطق تفسیر قرآن، ج ۲.
۲۸. رفیعی محمدی، ناصر، تفسیر علمی قرآن، ج ۱.
۲۹. _____، سیر تدوین تطوّر تفسیر علمی قرآن.
۳۰. سیوطی، الإقتان فی علوم القرآن، ج ۳، ص ۳.
۳۱. شعبان، مروان وحید، الإعجاز القرآنی، ص ۹۰.
۳۲. طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان، ج ۱، ۴، ۸، ۱۱، ۱۳، ۱۶، ۱۷، ۱۹.
۳۳. _____، اعجاز قرآن.
۳۴. مترجمان، جوامع الجامع، ج ۵، ناشر بنیاد پژوهش‌های آستان قدس، مشهد، ۱۳۷۷.
۳۵. مصباح یزدی، محمد تقی، راه و راهنما شناسی، ج ۴ و ۵.
۳۶. _____، آموزش عقاید.
۳۷. مطوری، علی، مقاله پژوهشی در تفسیر علمی قرآن، نشریه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی، ش ۳۹-۴۰.
۳۸. معرفت، محمد هادی، التمهید فی علم القرآن، ج ۴.
۳۹. مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، ج ۷.
۴۰. موسوی همدانی، محمد باقر، ترجمه المیزان، ج ۱۷.
۴۱. نفیسی، شادی، مقاله «تفسیر علمی»، دانش نامه جهان اسلام، زیر نظر: غلامعلی حداد عادل، ج ۷.
۴۲. هیتو، محمد حسن، المعجزه القرآنیة الإعجاز العلمی و الغیبی، ص ۱۶.